

Павлюк Т. П.,

Республіканський вищий навчальний заклад "Кримський гуманітарний університет", м. Ялта

КОНЦЕПТ 'ЧАС' У ПОРІВНЯЛЬНИХ КОНСТРУКЦІЯХ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ПОЕТИЧНОГО МОВЛЕННЯ

У статті змодельована макроструктура концепту 'час', когнітивні ознаки якого зафіксовані порівняльними зворотами сучасного українського поетичного тексту. Охарактеризовано основні субконцептні вияви аналізованого концепту: 'день', 'ніч', 'рік' та власне 'час'.

Ключові слова: концепт, субконцепт, когнітивна ознака, порівняльний зворот.

В статье смоделирована макроструктура концепта 'время', когнитивные признаки которого зафиксированы сравнительными оборотами современного украинского поэтического текста. Охарактеризованы основные субконцептные проявления анализированного концепта: 'день', 'ночь', 'год' и собственно 'время'.

Ключевые слова: концепт, субконцепт, когнитивный признак, сравнительный оборот.

The macrostructure of the concept 'time', cognitive features of which is fixed in the comparative turn of modern Ukrainian poetry text is modeled. The main subconcepts of analyzed concept, such as 'day', 'night', 'year' and 'time' itself were characterized.

Key words: concept, subconcept, cognitive sign, comparative turn.

Останні десятиліття у лінгвістиці характерні зміщенням наукових інтересів від структурного аналізу мовних явищ до функціонально-комунікативного та когнітивного, що зумовлено зростанням уваги до вивчення мовленевого акту як сфери реалізації пізнавальних та комунікативних можливостей мовних знаків. Антропоцентризм стає визначальною рисою мовознавчих досліджень. Фундаментальними у цій галузі є праці Е. Рош, Дж. Лакоффа, А. Вежбицької, О. Кубрякової, Б. Серебреннікова, М. Болдирева, С. Воркачова, З. Попової, Й. Стерніна, В. Колесова та ін., у яких розроблено методологію сучасної когнітивної лінгвістики [2; 4; 5; 7], визначено характер відношень між поняттями "концепт", "слово", "значення", "зміст" [2; 6], сформовано принципи та прийоми лінгвокогнітивного та лінгвокультурологічного описів концептів [6; 7].

Мета статті – сформулювати макроструктуру та польову організацію концепту 'час', представленого порівняльними зворотами українського поетичного тексту. Мета передбачає розв'язання таких **завдань**: 1) шляхом суцільного вибирання дібрані з текстів синтаксичні сполучникові компаративні конструкції, предметом порівняння яких є лексеми на позначення часу – *час, роки, віки* тощо; 2) проаналізувати дібрані одиниці на предмет когнітивних ознак та класифікаційних параметрів зазначеного концепту; 3) інтерпретувати отримані дані для моделювання макроструктури та польової організації концепту 'час'. Для формування змісту концепту використано методику лінгвокогнітивного аналізу, запропоновану З. Поповою та Й. Стерніним [5].

Об'єктом дослідження обрано порівняльні конструкції, що зумовлено їхньою важливою роллю у пізнавальній діяльності людини. Порівняння завжди є носієм певної когнітивної ознаки, яка притаманна таким ментальним, базовим утворенням людського мислення, як концепти.

Концепт 'час' належить до провідних серед загальнолюдських абстрактних онтологічних понять. У Великому тлумачному словнику подані такі визначення *часу*: 1. у *філос.* Одна з основних об'єктивних форм існування матерії, яка виявляється в тривалості буття. 2. Тривалість існування явищ і предметів, яка вимірюється століттями, роками, місяцями, годинами, хвилинами. 3. Проміжок, відрізок у послідовній зміні годин, днів, років і т.ін., протягом яких що-небудь здійснилося, здійснюється чи здійснюватиметься. 4. Історичний період в розвитку природи і людства; визначена епоха або окремих етап у житті певного народу, держави, суспільства. 5. Сприятливий, потрібний момент. 6. Проміжок у послідовній зміні годин, днів, не зайнятий основною роботою, справами, вивільнений для відпочинку, дозвілля тощо. 7. *лінгв.* Граматична категорія, що виражає відношення дії чи стану до моменту мовлення [1, с. 1594].

Розвиток суспільства нерозривно зв'язаний із розкриттям властивостей, функцій різних форм часу, культурно-практичним їх опануванням. Час як визначальний параметр світу та водночас як форма людського досвіду набуває особливої значущості впродовж усієї історії людської культури. У художньому творі знаходить своє відображення значущість часу в людському житті. Через поняття художнього часу розкриваються різні трансформації його сприйняття, парадоксальний зсув минулого, теперішнього і майбутнього у свідомості людини [3, с. 1].

Емоційне переживання часу людиною певною мірою протистоїть об'єктивному уявленню про час, як про обмежений ресурс, що вимірюється життям конкретної особистості, і тому є найціннішим для неї. Отже, до етнічної концепції часу додається авторське розуміння, реалізація якого в порівняльних зворотах засвідчує індивідуальні особливості часовідчуття.

Увібравши національно зумовлені міфопоетичні, релігійні та культурні уявлення про часові характеристики довкілля, традиційна українськомовна картина світу послуговується органічним поєднанням циклічного та лінійного часовідчуття, з домінантою першого над останнім, що відповідає стабільному, гармонійному співіснуванню людини та природи, а отже, циклічному хронотопу української традиційної культури: *читаю ніч, немов би чорну книгу* (Л. Костенко), *В наших роках, як в блискавках, рветься отара до урвища!* (В. Герасим'юк), *дні облітають, наче маки* (Г. Кириченко), *сей день простий цупкіший за кортон* (В. Виноградов), *крутились дні, мов камені у жорнах* (Г. Кириченко), *темніє іконою вечір* (В. Виноградов), *шаріє повечір'я, мов підпалок* (В. Стус), *настануть дні, як мідяки затерті* (Н. Стефурак), *ніч прилітає, мов чайка, а то наче сокіл* (Є. Гуцало), *рік вигоряє, підпалений з двох кінців чистим, як спирт, негасимим вогнем спіткання* (О. Забужко), *твої всі роки, як червінці, змахнуть*

до чорної кишені (І. Малкович) тощо. Образи порівняльних конструкцій позначають повторювані астрономічні явища. Номеми лінійного часу (минуле, сьогодні, майбутнє) є рідковживаними у порівняннях.

Номінативне поле аналізованого концепту достатньо широке і його складають такі лексеми, як "ранок", "вечір", "день", "ніч", "мить", "роки", "віки" та власне "час". Усі номеми, наявні в порівняльних конструкціях поетичного тексту, є прямими, а не опосередкованими назвами відрізків часу і морфологічно реалізовані класом іменників. Створюючи уявлення про концепт "час", номінативи репрезентують його багатозарядний зміст, у якому позицію лідера займає лексема "день" (32 %); наступними за відсотковою шкалою є лексеми "ніч" (25 %), "роки" (13 %), "час" (10 %). Хоча концепт представлено ще й іншими номемами циклічного часу (*ранок, вечір, мить, вік*), їхній відсоток невеликий, що дає змогу віднести ці назви до периферії номінативного поля аналізованого мовно-ментального утворення.

Аналіз інформаційного змісту концепту дає змогу стверджувати, що в українській поетичній свідомості час схарактеризовано як проміжок, відрізок у послідовній зміні годин, днів, років і т.ін., який здійснює що-небудь, набуваючи антропологічних рис: *шаріє повечір'я, мов підпалок* (В. Стус), *світання, мов рана розкрита, розтулені губи скривило* (В. Стус), *темніє іконою вечір* (В. Виноградов), *дні зачастили погожі, наче близнята в колісці похожі* (В. Гдаль), *цей безпритульний день як сотні днів накрийється строкатим сном* (В. Виноградов), *ніч протопвнється як п'яниця по кімнаті, по стінах шастає* (В. Стус), *і височіє мінаретом, як белебень, зболіла ніч* (В. Стус), *роки пливають мов човни* (В. Гдаль), *де, як борлак, здригається століття* (О. Забужко).

Визначаючи інтерпретаційне поле концепту, вважаємо за доцільне розглянути окремо кожен семантико-когнітивну групу уявлень про час (субконцепти), представлену різними номінативними одиницями. Це дасть змогу виявити не тільки емотивно-оцінні відношення до певної доби часу, а й простежити предметно-образні відношення, у які вступають різні складники концепту: синоніміку, антонімічність, когнітивні класифікаційні ознаки, ієрархію цих ознак та їхню рекурентність. Власне, час доби і є головною когнітивною класифікаційною ознакою концепту, тому що за нею можна поділити час на окремі відрізки: ранок, день, вечір, ніч. Ще однією когнітивною класифікаційною ознакою є кількісний параметр в уявленні часу: "дні" складають "роки", "роки" поступово переходять у "віки", а віки трансформуються в абстрактний "час": *чи думать я міг, що будуть вони [роки] як вічність?* (В. Мельник) (роки → вічність), *і дні немов віки* (О. Шугай) (дні → віки), *ці дні наче роки минають поволі* (Н. Білоцерківець) (дні → роки).

Образне поле субконцепту 'дня' представлене головним чином рослинними образами: *і день крутився і терпко пах, неначе ще надзелень розтовчений горіх* (В. Стус), *дні облітають, наче маки* (Г. Кириченко) *мов дині, дозрівають літні дні* (Л. Костенко), *ці дні. Немов зотлілі груші на мокрій гілці існувань* (В. Стус); явищами природи: *ліг під ноги як море один із днів* (В. Виноградов), *(дні) в далекій, забинтованій церкві у куполі, як жовтий ліс, тремтять* (В. Герасим'юк), *день висить наді мною як хмара* (В. Кикоть), *дно днів суєтою гудить як вулкан* (В. Виноградов); конкретними предметами: *цей день – неначе золотий щільник* (Є. Гуцало), *і день стелився, ніби самобранка* (В. Стус), *наповнена кишеня дня опорожніла як пива кухоль* (В. Виноградов), *і дні, мов глечики з Опішні, протяї шпагами вогні* (І. Драч); та поодинокими назвами істот, людської діяльності та стану: *дні зачастили погожі, наче близнята в колісці похожі* (В. Гдаль), *відчую розхристану днину – як материн спів* (В. Герасим'юк), *був день як сон* (В. Виноградов).

Використання природних образів, зокрема рослинних, зумовлено семантикою швидкоплинності, скороминущості. Так, *жовтий ліс і зотлілі груші* вказують не тільки на рух, а й на тенденцію часу до знищення всього живого. *Хмари, коні* свідчать про нетривалість, швидкість змін. Натомість визначення днів через інші часові субконцепти зображають їхню повільність: *ці дні наче роки минають поволі* (Н. Білоцерківець), *і дні немов віки* (О. Шугай).

Образне наповнення порівняльних зворотів визначає емотивний компонент концепту 'день', який переважно є негативним. Для порівняння: на кожні тридцять конструкцій випадає 5 позитивних і 25 негативних оцінок.

Цю думку підтверджує аналіз ад'єктивного оточення концепту, у якому більш промовисто за субстантиви, сконцентровано пригнічений стан мовців: *протяї, погожі, золотий, розтовчений, безпритульний, жовтий, розхристана, цупкіший, чавунні, ошелешене, більмасте, проворний, зотлілі, затерті*. У наведених характеристиках наявний мотив наближення кінця, старості та незатишності.

Перцептивний образ концепту 'день' сформовано також когнітивною ознакою кольору. Він є і вербалізованим в структурі порівняльного звороту, і латентним – через семантико-асоціативні зв'язки іменникового наповнення. Так, *золотий, вороний, жовтий* зі значенням "смуток", регресивного психологічного стану доповнені конотативно зеленим (*і день крутився і терпко пах, неначе ще надзелень розтовчений горіх*), янтарним (*наповнена кишеня дня опорожніла як пива кухоль*), синім (*ліг під ноги як море один із днів*), червоним (*дні облітають, наче маки*), мідний (*настануть дні, як мідяки затерті*). Це значно увиразнює палітру 'дня', робить його багатозарядним явищем, проте послідовно у кожному з виявлених кольорів можна простежити семантику руйнування: зелень розтовчено, янтар скінчився, червоний облетів, мідний затерся. Отже, 'день' суб'єкти мовлення кодують як дещо несприятливе для життя людини та кінечне.

Наступний субконцепт 'часу' – 'ніч' є не менш образним у сприйнятті мовців. Серед образного наповнення також частотними є назви явищ природи: *росте як круча ніч* (В. Стус), *а ніч як прірва – не дивись!* (Н. Стефурак), *а ніч, як море, ніч коротка* (Г. Кириченко); предметів: *читаю ніч, немов би чорну книгу* (Л. Костенко), *ніч як псалтир – постійна* (І. Малкович); істот: *ніч протопвнється, як п'яниця по кімнаті, по стінах шастає* (В. Стус). Автори замилювані ніччю, приписують їй загадковість та чарівність.

Спільними для обох концептів 'ніч' і 'день' виявлено образи порівняння – *море, кінь*, та *сни*, які свідчать про часткову контамінацію цих ментально-мовних уявлень.

Когнітивною класифікаційною ознакою цього субконцепту є поняття статичності і динаміки. Якщо ‘день’ характерний великою кількістю справ (*і день крутвся і терпко пах, неначе ще надзелень розтовчений горіх* (В. Стус), *дно днів суетою гудить як вулкан* (В. Виноградов), *крутилися дні, мов камені у жорнах* (Г. Кириченко), *і миготить як ошелешене більмасте око дня* (В. Виноградов), то ‘ніч’ на противагу зображена “спокійною”, віддаленою від денного ритму, вона *росте як круча* (В. Стус), *і височіє мінаретом, як белебень* (В. Стус), *тьмяніє наче розлита й вигустила до туті* (В. Стус). “Спокійніша” вона і за рахунок того, що виступає в порівняльних зворотах переважно як об’єкт дії, а не суб’єкт, як у випадку з ‘днем’. Порівняйте:

‘Ніч’ як об’єкт пізнання більш доступна чуттєвому переживанню мовців, ніж день-суб’єкт; ніч як звільнення від “тягаря” щоденних турбот вже самою собою сприймають радісно, а можливість зосередитись на психічних процесах та навколишній красі наповнює порівняльні конструкції лагідними образами: *і новорічна ніч – як казка* (Є. Гуцало), *ніч прилітає, мов чайка* (Є. Гуцало).

Отже, ‘ніч’ усвідомлена поетичною свідомістю у межах традиції; вона не викликає містичного страху, проте наповнена екзистенційним: *без тебе ці ночі, як темінь якась у сутані думок* (В. Гдаль), *і височіє мінаретом, як белебень, зболіла ніч* (В. Стус), *з них (дерев) кожне за розпач вище, як герметична ніч* (В. Стус).

Ад’єктивно ‘ніч’ визначено, як *новорічну, коротку, постійну, велику, зболілу, герметичну, розливу, вигустку*, що за емоційним складником наближує її до ‘дня’.

Субконцепт ‘роки’ концептуалізовано в образах речовини: *спада на думку, що роки є плінні, мов сеча* (С. Жадан), *рік вигоряє, підпалений з двох кінців чистим, як спирт, невзасимим вознем спіткання* (О. Забужко); предметів: *роки плвуть мов човни* (В. Гдаль), *твої всі роки, як червінці, змахнуть до чорної кишені* (І. Малкович), істот: *роки мої, мов рекрути* (В. Герасим’юк) та природи: *в наших роках, як в блискавках, рветься отара до урвища!* (В. Герасим’юк). Аналогічно до порівняльного образу концепту ‘день’ зустрічаємо повторюваний образ порівняння для ‘років’ – це грошова одиниця, втім логічно постає номінальна градація, за якою більш дріб’язкові дні представлені *мідяками*, а роки – вже *червінцями*. Порівнюючи час із грошима, мовці передають ідею про його купівельну вартість, про надбання, яке обов’язково має мати людина за певний життєвий період. Саме грошові образи накладають семантику незадоволення на концепт ‘час’, можливо, ще й завдяки тому, що в порівняльних зворотах наголошено на *розміні* років, а не *придбанні* чогось цінного.

У порівняннях поетичного тексту зазначено плінність років, їхню стрімкість та подекуди марність (*змахнуть до чорної кишені*). Вперше ‘час’ в репрезентації ‘років’ названо поневоленням, якому немає кінця: *роки мої, мов рекрути* (В. Герасим’юк), *приречені роками ждати, як деколи панам паницину здати* (В. Підпалій), *ті роки – як віки, їм ліку нема – як в землі, як у слові* (В. Герасим’юк), *чи думать я міг, що будуть вони (роки) як вічність?* (О. Шугай).

Серед усіх субконцептів, які складають концепт ‘час’ найбільшою негативною оцінкою суб’єкти мовлення вирізняють ‘ранок’. Ранок, який, здавалося б, несе початок нового дня, асоціюють не з радістю життя, а з душевним стражданням: *ось і ранок білий, як божевілля* (В. Стус), *світанок застиг наче вираз страждання на сірім як постіль шпитальна, лиці* (О. Забужко), *світання, мов рана розкрита, розтулені губи скривило* (В. Стус). Підставою для таких когнітивних ознак служить, вважаємо, як особистий чуттєвий досвід авторів, так і інтерпретація кольорового спектру світанку. Червоний колір використано на позначення крові, сірий – хворобливості, білий – психічного нездоров’я. Конотативно червоний колір зустрічаємо і в порівняльних конструкціях на позначення ‘вечора’, тільки цього разу він символізує не фізичний біль, а вогонь: *шаріє повечір’я, мов підпалок* (В. Стус).

У концептуалізації власне ментально-мовного утворення ‘час’ беруть участь усі зазначені когнітивні ознаки. Його передано образами явищ природи: *один лиш час і має совість: тече й тече, немов Дніпро* (В. Стус); тваринного світу: *невтримний час до білого паркану немов коня баского, прив’яжу* (Л. Костенко), *блакитний час тече із величавою журбою – так, як тече високий в небі птах* (Є. Гуцало); істоти: *і час іде, як загиблий воєк* (С. Жадан); предметів праці: *схиблений час розтинає, мов жорна* (С. Жадан). Втім порівняно з іншими складниками (‘днем’, ‘ніччю’, ‘ранком’, ‘роками’), абстрактний ‘час’ вербалізовано більш патетично, поважно, смиренно. Мовці зазначають, що він *невтримний, схиблений, блакитний, щасливий, загиблий* і разом з тим *має совість*, що дозволяє покладатися на його плінність. Концепт ‘час’ аналогічно до попередніх субконцептів виступає суб’єктом дії та має з ними спільний образ – коня (*невтримний час до білого паркану немов коня баского, прив’яжу*).

Усі образи, які кодують концепт ‘час’, так чи інакше зображають його крізь призму людського жалю у зв’язку з тим, що ‘час’ безкомпромісно минає, позбавляючи людей певних мрій і заколисуючи увагу своєю повторюваністю.

Отже, макроструктура концепту ‘час’ має такі компоненти:

1. Образне поле визначено зоровими образами природи (живої і неживої), людини та різними предметами.
2. Інформаційний зміст зосереджено на визначенні ‘часу’ як проміжку, відрізка у послідовній зміні годин, днів, років тощо, який здійснює що-небудь, набуваючи антропологічних рис.
3. Інтерпретаційний зміст: зона оцінки неоднорідна: здебільшого складники концепту мовці усвідомлюють з негативним забарвленням, проте наявні й елементи з протилежною оцінкою; енциклопедична зона – різні компоненти ‘часу’ можуть з’являтися в різних образах або навпаки в одному (‘день’, ‘ніч’, ‘час’ – *кінь*), причому в цьому повторюваному випадку мовці завжди використовують одну і ту саму когнітивну ознаку, без конотативних нашарувань – швидкість; ‘час’ намагаються утримати або прискорити, він ніколи не задовольняє потреб людини; регулятивна зона – необхідно обережно ставитися до часу в зв’язку з його непередбачуваністю: він може то стрімголов летіти, то минати неймовірно повільно; соціально-культурна зона – ‘час’ зображено в українській поетичній традиції і тісно пов’язано з побутом сучасної української людини: ‘час’ може бути прочитаним як книга, його можна писати як листи, розмінати як гроші, милуватися як іконою тощо; пареміологічна зона представлена авторськими афоризмами: *немов крізь пальці, витекли віки, а стрілки часу гострі як рапіри*.

1. Когнітивні класифікаційні ознаки, що концептуалізують поняття часу, організовані й узагальнені параметрами добових відрізків, суб’єктності / об’єктності дії, динаміки / статичності.

2. Польова структура: ядро концепту – усвідомлення невідворотності ходу ‘часу’, ближня периферія – переживання душевної болі і відчуття ворожості до часу та непогодженості з його природою, дальню периферію складає концептуалізація часу в образах людини (*вояк, рекрути, черничка, п’яниця, близнята, знать тощо*). Найчастотнішим серед субконцептів концепту ‘час’ в українському поетичному тексті визначено ‘день’.

Отже, концепт ‘час’, позначений за допомогою першоелементів живої природи, маркований переважно негативною оцінкою і репрезентує неприємний для сучасних мовців екзистенційний досвід.

Література:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.
2. Болдирев Н. Н. Концепт и значение слова / Н. Н. Болдирев // Методические проблемы когнитивной лингвистики : Научное издание / [под редакцией И. А. Стернина]. – Воронежский государственный университет, 2001. – С. 25-36.
3. Дем’янова Ю. О. Мовне вираження концепту час у поезії Т. Г. Шевченка : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Ю. О. Дем’янова. – Запоріжжя, 2007. – 20 с.
4. Кубрякова Е. С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики / Елена Самойловна Кубрякова // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2004. – № 1. – С. 6-17.
5. Лакофф Дж. Мышление в зеркале классификаторов / Дж. Лакофф // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 23. Когнитивные аспекты языка. – М. : Прогресс, 1988. – С. 12-51.
6. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М. : АСТ : Восток – Запад, 2007. – 314 с. [6] с. – (Лингвистика и межкультурная коммуникация. Золотая серия).
7. Серебренников Б. А. Роль человеческого фактора в языке : Язык и картина мира / Борис Александрович Серебренников. [Б. А. Серебренников, Е. С. Кубрякова, В. И. Постовалова [и др.]; Отв. ред. Б. А. Серебренников. – М. : Наука, 1988. – 215 с.